

Vijenac 546

Novi dokumenti o logoru Jasenovac

Jasenovac je djelovao i nakon rata

Stipo Pilić

U hrvatskim arhivima pronađeni su dokumenti koji svjedoče o komunističkom sabirnom logoru i kaznionici u Jasenovcu koji je postojao sve do 1948. godine

U Hrvatskoj je uvelike poznat ustaški logor Jasenovac kao sabirni logor, ali i logor za fizičko uništenje politički nepoćudnih u kojemu se brojke ubijenih, ovisno o izvorima kojima se služite, kreću od nekoliko desetina tisuća pa do više od milijun ubijenih Srba, Židova, Roma, Hrvata. Brojna literatura o logoru nastajala je još tijekom Drugoga svjetskog rata, a posebno se puno o logoru pisalo za vrijeme komunizma, a i do danas se o toj važnoj temi nije prestalo istraživati. Međutim, u toj brojnoj i raznovrsnoj literaturi rijetka su znanstveno utemeljena djela, a taj istraživački problem toliko je velik da nužno traži veći tim stručnjaka za njegovo razjašnjavanje.

O poslijeratnom logoru u Jasenovcu, međutim, daleko se manje zna. Prvi dokument koji nam govori o nedvojbenu postojanju poslijeratnog logora, no ne u Jasenovcu, već u bliskim Bročicama, gdje je bio i NDH-logor 1941, jest *Izvjешće Okružnog komiteta KPH-a Nova Gradiška Oblasnom komitetu KPH-a Osijek od 24. lipnja 1945. godine*, koje kao dokument prihvaća i Slavko Goldstein, glasnogovornik i nositelj „dokazivanja“ o nepostojanju poslijeratnog logora u Jasenovcu, član Savjeta Spomen-područja Jasenovac. Iako se u dokumentu govori o pripadnicima Hrvatskih oružanih snaga, navodno islamske vjere, Goldstein nam 2002. nudi i svoga dodatnog svjedoka, Franju Cvrtilu, koji govori o njemačkim zarobljenicima u istom logoru, pa možemo zaključiti da su u tom logoru u drugoj polovici 1945. boravili i hrvatski i njemački ratni zarobljenici.

Kameni cvijet Bogdana Bogdanovića u Jasenovcu / Snimio Bern Bartsch

Od dokumenata iz samoga Jasenovca najvažniji je *Urudžbeni zapisnik Mjesnog narodnog odbora Jasenovac* (MNO) (od 1945. do 1948), koji nažalost ne prate i dokumenti koji su u njemu zabilježeni, ali se na osnovi njega može popuniti mozaik zbivanja u mjestu, u logoru i oko Jasenovca. Za razumijevanje organizacije vojske, ali i odsjeka za ratne zarobljenike i njihovu organizaciju, važni su dokumenti koje je u *Vojnoistorijskom glasniku* 1987. objavio Antun Miletić. Nigdje se ni u tim dokumentima ne spominju nikakve radne grupe kao organizacijski oblici ratnih zarobljenika, a kao osnovni oblik organizacije ratnih zarobljenika navode se zarobljenički bataljuni. *Izješće javnog tužitelja II. jugoslavenske armije (JA) Ministarstvu unutrašnjih poslova Federalne Države Hrvatske (FDH-a)* od 11. srpnja 1945. govori o prolasku kolone od 900 zarobljenih domobrana iz Siska u Novsku kroz Jasenovac, pri čemu stoji da su petorica ubijena u Jarku u Muratoviću kod Jasenovca. Taj dokument pobija Goldsteinovo nijekanje prolaska kolona Križnoga puta kroz Jasenovac, kao i njegovo negiranje ubijanja zarobljenika. A da je logor bio svuda gdje su bili zarobljenici, govori i dokument o *Pregledu stanja ratnih zarobljenika N. O. Slavonije od 17. srpnja*, u kojem se navodi kao logor onaj u Jasenovcu sa svega dvadeset zatočenika. Dakle, za logor nije bitan broj zarobljenika, nego njihov smještaj i briga o njima, kao i njihovim čuvarima. Logor je nadzirala i čuvala vojska, o čemu nam govori i ubojstvo svinjara Vladimira Trivunčića u studenom 1945. ispred ulaznih vrata logora, a iz dokumenta kojim žitelji Uštice optužuju Tunju Ivu Šimičića saznajemo da je u Jasenovcu Stožer (Štab) inženjerskog bataljuna III. divizije JA bio najmanje od prosinca 1945. do veljače 1946.

Logor, a ne radne skupine

Za 1946. i uopće za razumijevanje logora i ratnih zarobljenika u njima posebno značenje imaju dokumenti Direkcije državnih željeznica koji se čuvaju u Hrvatskom državnom arhivu (HDA). Oni govore o obnovi i izgradnji željezničkih mostova oko Jasenovca, ali i uporabi radne snage upravo tih ljudi i njihovu smještaju u logore. Pored više logora u Jasenovcu i onoga u Bročicama, tijekom većeg dijela 1945. funkcionira i logor u Krapju. Nije poznato je li logor djelovao i preko zime, ali u

proljeće 1946. u njemu se ponovno nalazila skupina njemačkih logoraša. Tada u logor u Jasenovac dolazi i jedan od glavnih Goldsteinovih svjedoka o „radnoj grupi Jasenovac“, Mirko Šimunjak. On Javnoj ustanovi Spomen-područje Jasenovac daje prvo pisanu izjavu, a zatim i podulji audioiskaz. U toj obilnoj građi i sam svjedok spominje logore. U to vrijeme u Kazneni zavod Jasenovac dolazi kao osuđenik jedan od ključnih svjedoka, Đuro Lavrnja. Dokument koji to potvrđuje nastao je na sudu u Sisku, gdje se čuva u tamošnjem Državnom arhivu, u fondu Spisi političkih procesa, pa stoga nedvojbeno dokazuje postojanje poratnog logora/zavoda u Jasenovcu. Početkom lipnja u Jasenovac dolazi šumarski inženjer Matija Helman i radi na obnovi i uređenju određenih objekata u Logoru III. – Ciglana, o čemu nam je ostavio zapise u svome *džepnom kalendaru* koji je koristio i kao *dnevnik*, a koji je također pohranjen u Hrvatskom državnom arhivu. U istom arhivu u Sisku u fondu Narodnog odbora kotara Sisak čuvaju se dokumenti koji govore o akciji podjele cigle iz logora Jasenovac, koju sa strane civilnih, kotarskih vlasti nadzire „poručnik, upravnik zatočenika“ u Jasenovcu Anatolij Avramov. Bjegovi skupina zatočenika, čini se, bili su česti. O tome nam govori i dokument nastao u Udbi Sisak pri ispitivanju jednog takvog bjegunca, Ivana Križanovića. Udbin ispitivač pita Križanovića tko je i kako organizirao bijeg iz „logora u Jasenovcu“. Nije moguće da on tada ne bi znao za „radnu grupu“, nego se ipak koristi pojmom logor. Čini se da je to zapamtio tek Goldsteinov svjedok Mirko Šimunjak. Ta 1946. bila je vjerojatno najburnija godina, s najviše zatočenika, a ubijena su i dvojica osuđenika na smrt, policijski djelatnici Kraljevine SHS, Jugoslavije i NDH-a: Josip Batarelo i Marko Radić. Dokumenti o njihovoj likvidaciji u Jasenovcu čuvaju se također u Hrvatskom državnom arhivu u fondu Zemaljske komisije za ratne zločine, pa to ipak nije smetalo Đorđu Mihoviloviću i Jelki Smreke da ih stave u popis žrtava NDH-a logora Jasenovac, gdje se navode kao ubijeni od ustaša. Pritom je Marko Radić već bio popisao u žrtvoslovu fra Frane Bežine, izdanu prije jasenovačkog popisa žrtava, gdje je naveden kao žrtva Jasenovca. Tim dokumentom poništava se još jedna od Goldsteinovih teza, naime, ona prema kojoj je logoraša u Jasenovcu bilo, no oni nisu bili ubijani.

Radovi na obnovi željezničkih mostova nastavljaju se i 1947, a dokumenti navode uporabu radne snage ratnih zatočenika. Tijekom cijele 1947. nastavljaju se radovi na obnovi željezničkih mostova oko Jasenovca, a onaj najvažniji, na Savi, završen je 15. veljače 1948. Te godine, od ožujka, prestaje upisivanje i u Urudžbeni zapisnik MNO Jasenovac, što po svoj prilici ima veze i sa sukobom ondašnjega državnog vrha s Informbiroom. Izgradnja autoceste Bratstvo-jedinstvo tražila je dosta šljunka i pijeska, kojim su bogata korita Une i Save kod Jasenovca, ali zasad o tome nema posebnih izvora.

Šutnja institucija

Poseban su problem u cijeloj ovoj priči istraživanja stratišta i grobišta. Na području Jasenovca dosad je najkvalitetnija, najstručnije izvršena ekshumacija, obavljena na području Gradine 1964. kojom je prigodom iskopano i analizirano 284 ostatka ljudska tijela. Na toj je ekshumaciji sudjelovalo najviše stručnih osoba iz raznih znanstvenih područja i o tome trenutno ima najviše dostupnih podataka. Opsežna dokumentacija o ekshumaciji nalazi se u Hrvatskom državnom arhivu, u fondu Republičkog odbora Saveza udruženja boraca Narodnooslobodilačkog rata. Na osnovi nje teško je ustvrditi pripadaju li žrtve jednoj ili drugoj strani, ali ostaci pronađeni tom prigodom i zabilježeni u popisima inventara govore, ako ništa drugo, da postoji mogućnost da se ondje nalaze i žrtve ustaškog ratnog, ali i *komunističkog poratnog državnog terora*. Najzanimljiviji je zaključak antropologa za jednu od grobnica: „na osnovi boje kose može se zaključiti da se radi o stanovništvu koje je nosilac svetle komponente, najvjerojatnije slovenskog [slavenskog] porekla. Znači tu nije bilo Jevreja ni Cigana“. Antropolog Srboljub Živanović zaključuje kako je jedino moguće da su to bili Srbi. No inventar i svi ostali nalazi upravo ukazuju da nisu, iako to ne isključuje i žrtve srpskog naroda u tim grobnicama, ali prema boji kose prije bi mogli biti Nijemci ili Hrvati. Nejasno je što se dogodilo s grobištem s četiri žrtve pronađene pri Saveznoj omladinskoj radnoj akciji Jasenovac 1973, nakon što je otkriće te grobnice objavljeno u biltenu Spomen-područja Jasenovac – *Poruke*. Posljednja ekshumacija, također u Donjoj Gradini, obavljena je 1986, pri čemu su iskopane 152 stradale osobe, a tu je ekshumaciju

vodio Zavod za sudsku medicinu Medicinskog fakulteta iz Zagreba. Jedini dokument koji o tome svjedoči relativno je siromašno izvješće objavljeno javnosti na *Okruglom stolu Jasenovac 1986*, koje je ponovljeno dvije godine poslije u *Porukama*, tako da o toj ekshumaciji nema drugih materijala i izvora ni tako detaljnih izvješća kao za ekshumaciju iz 1964. Isto je izvješće objavio i Vladimir Dedijer u svojoj knjizi *Vatikan i Jasenovac*, hvaleći se sanducima kostiju u prostorima Srpske akademije nauka i umjetnosti, a koje su asocirale na kosti prvomučenika, kneza Lazara. Nepoznato je da li je ovo posljednje iskapanje bilo interdisciplinarno, kao ono iz 1964, ili je bilo „samo“ sudsko-medicinsko (na što nalikuje), a izvješće, uopće, postavlja više pitanja no što daje odgovora.

Za sada se pouzdano može reći samo da je pronađeno i iskopano ukupno 440 žrtava ratnog i poratnog logora Jasenovac. Istraživalo se uglavnom na jednom lokalitetu, Donjoj Gradini, a rezultati tih istraživanja nedovoljni su za donošenje konačnih zaključaka o broju žrtava na tim prostorima. Zato su potrebna dalja iskapanja, ali i interdisciplinarna i svestrana istraživanja.

Na osnovi ključnih dokumenata o postojanju logora/zavoda za prisilni rad u Jasenovcu pronađenih u Sisku, dopunjenih dokumentima iz drugih hrvatskih arhiva te iskazima brojnih svjedoka, neminovan je zaključak da se može govoriti o sustavu logora u Jasenovcu i oko njega i nakon 1945. Ti su logori u prvoj fazi, u ljeto 1945. bili logori Križnoga puta, a zatim sabirni i radni logori u Logoru III – Ciglane i raznim drugim dijelovima Jasenovca, u Bročicama, Krapju, Ušticu, Novskoj. Akcija podjele više od polovice cigle iz ciglane u Jasenovcu govori u prilog povećanju kapaciteta tog logora/zatvora. Postojanje gornjih logora nastavljeno je sve do 1948, ali od 1946. tamo su i kazneno osuđene osobe, pa je opravdano govoriti i o *kaznenim zavodima*, odnosno *zavodima za prisilni rad*. Jesu li ratni zatočnici i kažnjenici bili u istim prostorima ili su bili odvojeni, nije poznato. Otkrića „novih“ dokumenata zahtijevaju nove pristupe i upozoravaju na nove vidike. Iako se veći dio građe o toj temi vjerojatno nalazi u Beogradu, može se pretpostaviti da je dosta toga smješteno i u *posebno čuvanim spremištima* arhiva raznih ustanova u Hrvatskoj. No nije otkriven sav materijal o ovoj temi ni u fondovima raznih hrvatskih arhiva i muzeja koji su dostupni. Osim detaljnog istraživanja i malo sreće, potreban je i temeljit pristup ovoj problematici od strane i istraživača i institucija. Za sada Spomen područje Jasenovac i Ministarstvo kulture (koje u potpunosti financira Spomen područje) na nova otkrića reagiraju šutnjom. Uz to, Spomen područje Jasenovac još uvijek na svojim internetskim stranicama objavljuje veći broj podataka koji ne odgovaraju podacima iz pronađenih dokumenata bivših jugoslavenskih vlasti. Bez objektivnog pristupa teško će doći do napretka u istraživanju istine o Jasenovcu, što ostavlja velik prostor novim manipulacijama i daljnjoj viktimizaciji stradalih.